

УДК: 94(477)

ШЕВЧЕНКО Н.В.

Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського

Шевченко Наталя Володимирівна (1982 р.н.). У 2005 р. закінчила історичний факультет, у 2006 р. магістратуру МДУ імені В.О. Сухомлинського. Аспірантка кафедри історії України, викладач кафедри політології МДУ імені В.О. Сухомлинського. Тема наукового дослідження – “Діяльність національних культурно-освітніх закладів Півдня України в період німецько-румунської окупації 1941-1944 рр.”.

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ МИКОЛАЄВА В ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ

У статті розповідається про діяльність культурно-освітніх закладів Миколаєва в період окупації (1941-1944) рр. Факти, наведені у статті, свідчать, що в ці важкі часи культурно-освітня робота Миколаєва не припинялася, хоча і проходила в несприятливих умовах. Працівники культури ціною власного життя рятували дорогоцінні скарби нашого народу.

In article the question is activity of cultural and educational establishments of Nikolaev during occupation of 1941-1944. The facts resulted in article, testify, that during these heavy times cultural and educational work of Nikolaev did not stop. Workers of cultural establishments by own life rescued precious treasures of our people.

Українська історіографія, зробивши значний внесок у вивчення проблематики окупаційного періоду, не стоїть на місці. Існує ще багато маловідомих сторінок, які потребують наукового дослідження. Сьогодні, в період розбудови демократичного суспільства, у науковців з'являється все більше можливостей для плідної праці. Актуалізована інформація, зібрана у виданні “Архіви окупації” значно допомогла при розкритті “білих плям” історії України періоду 1941-1944 рр. У вказаній праці вперше представлено інформацію про так звані “окупаційні фонди” державних архівів України. Понад півстоліття цей потужний документальний масив був здебільшого засекреченим і недоступним для дослідників. Наша публікація відкриває нові можливості для глибшого і детальнішого вивчення нацистської окупаційної політики у всіх сферах життя населення на окупованій території, у тому числі і наймеш дослідженій культурно-освітній.

Серед публікацій останніх років, слід виділити видання “Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 рр. (До 60-річчя

визволення області від німецько-румунських окупантів)”, створене на основі нової джерельної бази. Коли ж мова заходить про долю культурних цінностей під час окупації, не можна не згадати про роботи М.В. Ковалю. На особливу увагу заслуговує його книга “Україна в Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)” багатотомного видання “Україна крізь віки”.

На допомогу дослідникам розпочато видавництво нової науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах”. В обласному томі “Реабілітовані історією. Миколаївська область. Книга 2” вміщено статті, архівні документи, зафіксовані спогади очевидців, що викривають механізм здійснення злочинних політичних репресій на території Миколаївщини в 1940 – першій половині 50-х років. У книзі оприлюднені персоналізовані дані про репресованих жителів Миколаївщини, які були реабілітовані [1].

Дана стаття написана головним чином на архівних матеріалах, частина з яких раніше не друкувалася. У Державному архіві Миколаївської

області зберігаються різнопланові документи фонду відділу культури і освіти при Миколаївській міській управі (Ф.Р-1037); велику кількість важливих фактів вдалося встановити завдяки виявленим оригіналам заяв на рекламу про роботу театрів і цирку, що зберігаються у фонді друкарні газети “Українська думка” (Ф.Р-1017); багатою на інформацію стала справа фонду фінансового відділу при Миколаївській міській управі про листування з установами з фінансових питань, з якої ми дізналися про персональний склад працівників культурних установ та їх посадові оклади (Ф.Р-1021). При написанні статті не обійшлося і без використання періодичних видань. Однією з найбільш поширених газет окупаційної влади була “Українська думка”, що виходила з друку після ретельної перевірки німецької цензури. На сторінках видання друкувалися як правило матеріали, які критикували більшовицьку владу і возвеличували “визволительку” – Німеччину, на останній сторінці містилися оголошення побутового характеру, деякі написані німецькою мовою. Автор цієї статті ставить своєю метою показати діяльність культурних установ на Миколаївщині періоду окупації та боротьбу окремих їх працівників за збереження культурних цінностей.

Ще задовго до свого приходу, окупанти ретельно продумували та склали грабіжницькі плани дій на новій території. Особливо небайдужими вони були до культурних надбань окупованих ними народів. У 5 пункті таємної німецької інструкції щодо України (листопад 1942 р.), зазначалося, що в українців треба відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно [2].

Ставлячись із зневагою в цілому до української культури, фашисти водночас виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах. Вони не приховували своєї переконаності в тому, що цінності культури українцям ні до чого і що місце найкращим пам'яткам культури – у Німеччині. Підвищену увагу окупанти виявляли до музеїв, архівів, бібліотек. З цією метою було сформовано спеціальний апарат для виявлення, вивчення та захоплення цінностей, які оголошувалися “трофейними”. Після захоплення німецькими військами до того чи іншого культурного центру, музею та картинній галереї, архіву, бібліотеки закривалися, все їхнє майно підлягало консервації. Призначався уповноважений, який відповідав за збереження цих цінностей [3].

Потім матеріали передавалися спеціалістам “Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга”, де працювали 350 кваліфікованих істориків, мистецтвознавців, архівістів, бібліографів. При штабі Розенберга діяла спеціальна “Головна робоча група України”, яка складалася з двох груп “Західна Україна” й “Південна”. У Трансністрії румунськими окупантами був

створений спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх установ – так звані трофейні комісії.

З огляду на розгалужений і кваліфікований апарат можна зробити висновки про широкі масштаби грабунку. Грабіжницьку операцію гітлерівців інколи називають операцією “Лінц”, бо А. Гітлер планував спорудити в рідному місті Лінц помпезну галерею – “Музей фюрера”. За його завданням директор Дрезденської картинної галереї Г. Поссе відбирав найкращі картини для цього музею з числа пограбованих у чужих музеях, у тому числі й України [4].

Миколаїв – край корабелів і хліборобів, значний культурно-освітній центр, під час Великої Вітчизняної війни, як і інші міста України, зазнав неабиякого руйнування і пограбування. Безумовно, поряд з людськими втратами, найбільше постраждали заклади культури, назавжди втративши свої неповторні цінні експонати.

До початку війни в місті діяли: театр російської драми ім. В. Чкалова, театр юного глядача, робітничо-колгоспний театр ім. Т.Г. Шевченка, обласна філармонія, державний симфонічний оркестр, хорова капела, 16 клубів, 5 кінотеатрів, обласна бібліотека для дорослих, обласна дитяча бібліотека, 3 міські бібліотеки, а також профспілкові та шкільні, три музеї – історико-археологічний (краєзнавчий), музей природи, художній музей ім. В. Верещагіна. Улюбленим місцем миколаївців та гостей міста був акваріум-зоосад [5]. Широку культурно-виховну роботу до війни проводив будинок народної творчості. Він об'єднував всі види художньої самодіяльності: драматичну, вокальну, образотворчу, музичну [6].

Деякі з цих закладів у період війни перебували в евакуації (театр ім. В. Чкалова, ТЮГ), але були й такі, що продовжували свою “діяльність” в умовах окупації.

Відразу після свого приходу німці організували міську управу, її головою було призначено Ореста Місікевича із Західної України. З місцевих найбільшу довіру отримав завідувач кафедрою мови педагогічного інституту Григорій Арсенович Кокот. Саме він, за дорученням окупантів, до 1943 р. займався питаннями мистецтва [7].

Дуже цінною знахідкою серед архівних документів стала доповідна записка Г.А. Кокота до пана голови української управи про діяльність відділу культури і освіти, з якої ми дізналися про розгалужену структуру закладів і їх персональний керівний склад.

На початку відділ культури й освіти був організований у складі трьох секторів (підвідділів): шкільного, бібліотечного та сектору музеїв та архівів. За розпорядженням голови української управи відділу були підпорядковані на правах підвідділів відділи мистецтва і спорту, які до того часу існували як самостійні одиниці

від відділу культури й освіти. Ціла низка установ відділу припинила свою роботу. За розпорядженням генерального комісара тимчасово було зачинено 4 українські школи, за розпорядженням міського комісара переведено на консервацію театр, музеї (історичний, природничий та художній), зовсім знято з міського бюджету хорову капелу та оркестр.

Все це вимагало реорганізації відділу культури й освіти. Г.А. Кокот пропонував утворити два підвідділи: освіти; культурно-просвітніх установ, скасувати відділ мистецтва, замість відділу спорту утворити “Дім спорту й фізичної культури”, який буде об’єднувати всю спортивну роботу міста.

Підвідділу освіти підпорядковуються такі установи: школи всіх типів; дитячий будинок, обсерваторія, книгарня, база фізичних приладів, зоосад, підвідділу культурно-просвітніх установ – архіви, бібліотеки, музеї, театр та приватні виводища.

Справами релігійного культу за дорученням Голови Управи відав голова відділу, якому безпосередньо підпорядковувалися справи спорту й клавішний фонд.

Згідно поданню відділу культури й освіти наказом № 1 по міській управі від 10.11.1941 р. було затверджено персональний склад працівників сектору музеїв та архівів. Директором Історичного музею було призначено С.І. Цветко з 20.08.1941 р., директором музею природи – С.А. Парандюка з 1.11.1941 р., тимчасово виконуючим обов’язки директора художнього музею – В.М. Яковлева з 24.08.1941 р., тимчасово виконуючою обов’язки директора архіву – Н.В. Цеханович з 15.09.1941 р., директором зоосаду-акваріуму – Ф.Г. Нічикова з 20.08.1941 р. [8].

Миколаївський державний акваріум-зоосад, заснований у 1901 р., за багатством своїх експонатів посідав третє місце в Європі. У період війни він працював як культурно-освітня установа і розташовувався по вул. Московській 2а. Сотні людей щоденно відвідували акваріум-зоосад, який був відкритий з 13 до 18 год. Вхідний квиток коштував 1 крб. [9].

У статті Ф.Г. Нічикова, надрукованій у газеті “Українська думка”, є дані, що в листопаді 1941 року в акваріумі нараховувалося понад 125 видів тварин, що складає 1500 живих істот [10].

Численними відвідувачами в той період були вояки німецької, румунської, мадярської армій. У пресі писали про велику любов окупантів до тварин, але насправді ж за часів фашистської окупації зоопарк зазнав значних втрат: було знищено частину колекції (вкрали папуг, всіх білок, канарок, рідкий вид антилоп), зруйновані приміщення. Вже в останні дні німці знищили 4-х ведмедів, 7 вовків, смугасту гієну, всіх кролів. Ризикуючи власним життям, директор Ф. Нічиков та його співробітники змогли сховати в підвальних приміщеннях частину звірів [11].

Згідно із наказом № 10 від 10 січня 1942 р. керівника відділу культури й освіти при українській управі м. Миколаєва, по узгодженню з наказом міського комісаріату та голови української управи, з 27 січня було проведено скорочення штатів по музеях та переведено їх на консервацію. Скороченню не підлягали директори, які з цього часу отримували зарплатню у половинному розмірі, та вартові [12].

Музеї під наглядом окупаційної влади не працювали, а скоріше існували. Дуже прикро, що ці заклади стали відкритим полем для пограбування.

Одним із унікальних закладів був музей природи, що розташовувався по вул. Пушкінській, 1. На початку окупації його директором працював С.А. Парандюк, якого було звільнено в зв’язку з переходом на іншу роботу. Від 16.06.1942 р. було складено акт про передачу музею новому директору – С.Б. Яковлеву, який працював завідувачем відділу хребетних [13]. У природничому музеї знаходилися цінні гербарії, які містили огляд рослинного світу українського степу [14]. З квітня 1943 р. штат музею було скорочено (залишився лише керівник, препаратер та нічний сторож). Гебітскомісар наголошував, що музей може обійтися цією робочою силою, а ще погодився збільшити плату за вхід до 1 або 2 крб. [15]. З цього музею німці забрали колекцію дорогоцінних каменів.

До червня 1941 р. зібрання художнього музею складало 1000 екземплярів експонатів живопису, графіки, скульптури, а також предметів декоративно-прикладного мистецтва [16]. Через два місяці після свого приходу німці закрили художній музей. Співробітників було звільнено. Майно музею, частину якого окупанти вже встигли пограбувати і знищити, було складено в декількох кімнатах сусіднього Історичного музею.

Невдовзі німці вирішили все ж таки відкрити музей. Доручили колишньому директору Володимирі Миколайовичу Яковлеву перевезти експонати у приміщення по вул. Спаській, № 34 та підготуватися до відкриття. Згідно із розпорядженням штадткомісара міста з 16.06.1942 р. для масового відвідування військовими і населенням музей працював з 9 до 17 год. щодня, крім понеділка. Плата за вхід для дорослих була 1 крб., для дітей – 50 коп. [17].

У Миколаївському архіві зберігається звіт художнього музею за 1942 р., надісланий до відділу культури і освіти 12.02.1943 р. У ньому було відзначено, що у січні 1942 р. була зроблена експозиція картин та скульптур всіма відділами музею; складено короткий путівник; у червні відкрито музей для огляду; надруковано етикетаж до відділів на українській і німецькій мовах; у жовтні 1942 р. було проведено популяризацію музею по 6-ти школам міста; з серпня 1942 по січень 1943 року проведено

17 екскурсій на німецькій, українській та російській мовах (всього за цей період зафіксовано 426 відвідувачів) [18].

У кінці лютого 1943 р. у приміщенні музею тимчасово розмістився фінвідділ управи. 21.06.1943 р. до відділу культури Миколаївської районної управи звернувся директор музею і повідомив про незадовільний стан картин та майна музею, яке дуже щільно розмістили в 3-х кімнатах. Там було дуже вогко і не провітрювалося, службовці фінвідділу палили цигарки, здимали пил, що дуже шкодило картинам.

У вересні 1943 р. фінвідділ за наказом гебітскомісара нарешті звільнив приміщення художнього музею, після чого було розташовано всі експонати і розпочато його роботу [19]. До музею часто навідувалися німецькі офіцери, обирали собі найкращі цінні експонати, залишаючи директору розписку, забирали їх із собою і не повертали.

Події Великої Вітчизняної війни трагічно позначилися на стані музейного зібрання. Головною причиною було те, що музей залишився в місті, тимчасово окупованому німецькими військами. Від довоєнної колекції залишилося всього близько трьох десятків експонатів. Серед них полотно І.К. Айвазовського “Пушкин на березі моря”, картина Б.П. Віллевальде “Охотники Шириванського полка на Губине”, роботи В.В. Верещагіна “Людоед” і “Орль” та ін. Найкращі експонати художнього музею були вивезені до Німеччини, а деякі просто знищені [20].

Сповненою тасмниць і героїчних подвигів своїх працівників і в той же час не менш трагічною виявилася доля історично-археологічного музею в період тимчасової окупації Миколаєва.

Історичний музей містився за адресою вул. Глазенапівська, 32. Директором на початку війни працював Сергій Ілліч Цветко. У серпні 1941 р. він звільнився з роботи і через Тернівську управу, на запрошення вчителів, був призначений завідуючим місцевої школи, де водночас викладав історію, краєзнавство та історію релігії. В листопаді 1942 р. школу закрили. З цього моменту Цветко брав активну участь у переселенні радянських болгар до Болгарії. Після закінчення Другої світової війни, у травні 1946 року С. Цветка заарештують вдруге, (за антирадянську агітацію та пропаганду, а також за зраду батьківщині), і аж у 1991 р. реабілітують вдруге (вперше був заарештований у 1931 р. за підозрою в участі та діяльності так званої “Спілки визволення України”). Етнографічна спадщина краєзнавця і до сьогодні зберігає свою актуальність, і є одним із головних джерел з історії культури болгарської етнічної меншини в Україні [21].

З 01.10.1941 р. на посаді директора музею почав працювати Леонід Семенович Кузнецов.

Невдовзі він став у ряди підпілля ОУН, тому з перших днів окупації саме у історичному музеї базувався їхній штаб. Починаючи з 25 квітня, після так званої консервації, в музеї почалася підготовка до відкриття. Через те, що штат музею не був укомплектований, всю роботу доводилося виконувати директору самотужки. Та все ж, у червні 1942 р. музей було відкрито [22].

Кузнецов відмовився виконати наказ про скорочення штату працівників музею. У відповідь на це у вересні 1942 р. керівник відділу освіти і культури Г.А. Кокот звернувся до голови допоміжної управи з проханням звільнити з посади директора Л.С. Кузнецова через невиконання своїх обов'язків. За його словами, у період існування музею не було приведено в систему експозиції відділу нумізматики, не створено історичного відділу, не влаштовано відділу історії м. Миколаєва.

Для налагодження роботи в музеї потрібна була людина, яка б повністю віддавалася праці. Було запропоновано кандидатуру доцента Ленінградського інституту Юрія Михайловича Тарасова, який з 01.09.1942 року завідував відділом історії музею. За короткий час він зарекомендував себе сумлінним працівником, людиною компетентною не тільки в історії, а й археології [23].

Згідно із наказом № 17 від 2 грудня 1942 року по Історичному музею робочий день тривав з 6 год. 30 хв. до 3 год. 30 хв., у суботу до 11 год. 30 хв. Для відвідувачів було відчинено з 7 год. 30 хв., обідня перерва для працівників була не одночасною, щоб не залишати музей без нагляду [24]. З 20 червня 1943 року музей було переведено на вул. Інженерну 3, а колишнє приміщення передане в розпорядження німецької школи. У штат працівників входили: директор, він же був завідувачем відділу історії, науковий співробітник, рахівник-касир, доглядач, 2 прибиральниці, вартовий та двоє учнів – Козаков Віктор Максимович та Пототурова Людмила Василівна [25].

У відомостях на отримання коштів, вказано розміри заробітної плати: директор отримував 650 крб., завідувач відділом – 500 крб., секретар, зав. бібліотекою – 400 крб., касир-рахівник – 300 крб. [26]. Прибуток від квитків за цей місяць був недостатнім, бо ще не всі відвідувачі дізналися про переїзд музею. З діяльністю історичного музею пов'язано ім'я Віри Миколаївни Дорохольської. На початку війни вона була деканом заочного мовного факультету Миколаївського педагогічного інституту [27].

Разом з Місікевичем до Миколаєва прибула група українців з Буковини, а пізніше похідна група ОУН С. Бандери. Одним із напрямів діяльності оунівців було використання місцевої преси для ведення замаскованої національної пропаганди. Головні завдання похідних груп зводилися до того, щоб за посередництвом

слова, пісні й літератури змусити українське населення відчувати себе українцями, а також організувати громадське й культурне життя в суспільстві [28].

У вересні 1941 р. Місікевич подав пропозицію організувати при управі комітет допомоги. За сумісництвом його очолила Дорохольська. Це стало основною її легальною діяльністю, а нелегально вона була розвідницею обласного проводу ОУН та прикривала діяльність підпілля в історичному музеї [29].

В. Дорохольська починає підтримувати Ю. Тарасова, який став активізувати групу патріотів у історичному музеї і зв'язаних з ними лікарів у лазареті та концтаборі. Є припущення, що Ю. Тарасов, можливо, і не знав, що працює під “патронатом” ОУН, але головне – то була боротьба проти фашистів. Віра Миколаївна, маючи доступ, викрадала в управі мільдекарти, які замінювали паспорти і допомагала полоненим тікати з концтабору.

За словами Ю. Тарасова, Віра Миколаївна інформувала групу про зрадників і німецьких пособників, розкрила дійсне обличчя агентів СД, їм було доручено слідкувати за музеєм. До них відносився і Кокот, який був проти боротьби з німцями. Влітку 1943 р. він був убитий підпільниками ОУН. Але, як зазвичай бувало, в команді Ю. Тарасова виявився зрадник – Петро Поляченко. На допитах у гестапо він здав і директора музею, і В. Дорохольську [30].

Після 10-річного ув'язнення В. Дорохольська повернулася до свого рідного Первомайська, а в 1965 р. їй була нагороджено медаллю “За відвагу”.

Поза увагою окупантів-грабіжників не залишилися і експонати історичного музею. Незважаючи на зауваження директора музею (тоді ще Л.С. Кузнецова), 15.04.1942 року німецькі військові за дорученням генерального комісара забрали пам'ятник адміралу Грейгу та 5 бронзових гармат [31].

Дуже цінним, за кількістю археологічних знахідок, був ольвійський відділ. За свідченням директора музею Ю. Тарасова одного разу до Миколаєва приїхав німецький археолог, який за 4 місяці відібрав для відправки до Німеччини близько 4 тис. експонатів. Також було викрадено мідні монети [32].

Напередодні війни Миколаївська обласна бібліотека мала значну кількість цінних і рідкісних видань. Фонд бібліотеки складав

154821 том, виписувалося 26 найменувань газет, 155 журналів, у штаті перебувало 26 працівників [33]. Матеріали Миколаївського обласного архіву підтверджують той факт, що обласна бібліотека під час нацистської окупації продовжувала свою роботу. В 1942 році бібліотеку відвідали 1151 жінка та 1728 чоловіків, з яких 1653 – українці, 808 – росіяни, 288 – німці, 130 – представники інших національностей. Згідно зі звітом бібліотеки за 1944 рік, з 1 серпня 1941 по 3 березня 1944 року працівники обслужили 6391 читача, видали 65158 примірників літератури. Всього в штаті працювало 14 чол., директором у воєнні роки працювала Зінаїда Миколаївна Юрченко [34].

За вимогою окупантів було вилучено із книжкового фонду соціально-економічну літературу радянських авторів, літературу єврейською мовою, було сформовано відділ із книг на українській мові.

У період окупації бібліотекарі Л. Бабкова, О. Прокоф'єва, З. Юрченко, ризикуючи власним життям, врятували близько 30 тис. примірників видань. До бібліотеки звозили книжки з розорених бібліотек міста. Таким чином було врятовано 28,5 тис. екземплярів [35].

Окупанти ретельно виконували наказ Гітлера від 1 березня 1942 року “Про повноваження Розенберга по конфіскації та використанню культурних і наукових цінностей в окупованих східних областях”. Відступаючи, фашисти руйнували приміщення, забирали цінні книги, спалювали радянську і єврейську літературу [36].

Щодо становища архіву, то з початком Великої Вітчизняної війни найбільш цінні документи були вивезені в м. Уральськ (Казахська РСР), де в той час розташовувалася група облдержархівів УРСР. Архівістам доводилося проводити специфічну вузько спрямовану роботу. Працював лише відділ секретних фондів Миколаївського облдержархіву, який перебував під пильним наглядом органів НКВС [37].

Всі вищевведені факти свідчать про те, що в тяжкий окупаційний період культурно-освітня діяльність Миколаєва не припинялася, хоча і проходила в несприятливих умовах. На щастя, ті далекі часи безповоротно відходять у вічність, але ми не маємо права забувати про те, як працівники мистецтва ціною власного життя рятували дорогоцінні скарби нашого народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Миколаївська область. Книга 2. – Київ – Миколаїв: Світогляд, 2006. – 707 с.; Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 рр. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів). – Миколаїв, 2004. – 501 с.; Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. // Україна крізь віки: В 15 томах. – Т. 12; Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маяковська. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с.: іл. – (Більше не тасмо.; Т.І.).

2. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд.: Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калатура та ін.; За ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К.: Вища шк., 2000. – С. 368.
3. Коваль М.В. Вказ. праця. – С. 243.
4. Там само. – С. 244.
5. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 рр. – С. 215-216.
6. Південна правда 1944 р. – № 32. – С. 4.
7. Реабілітовані історією... – С. 204.
8. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.Р-1021. – Оп.І. – Спр.7. – Арк.169-171.
9. Там само. – Ф.Р-1034. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.15.
10. Нічиков Ф.Г. Осінь в миколаївському акваріумі зоологічного саду // Українська думка. – 1941. – 2 листопада.
11. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни. – С. 224.
12. ДАМО. – Ф.Р-1021. – Оп.І. – Спр.7. – Арк.172.
13. Там само. – Ф.Р-1037. – Оп.І. – Спр.І. – Арк.19.
14. Там само. – Арк.25.
15. Там само. – Арк.55.
16. Росляков С. Страницы биографии музея // Новая Николаевская газета. – 1997. – 23-30 октября. – С. 13.
17. ДАМО. – Ф.Р-1037. – Оп.І. – Спр.І. – Арк.80.
18. Там само. – Арк.53.
19. Там само. – Арк.59.
20. Петренко З. Архивные материалы тому свидетели // Вечерний Николаев. – 2001. – 16 августа. – С. 5.
21. Реабілітовані історією. – С. 232-233.
22. ДАМО. – Ф.Р-1037. – Оп.І. – Спр.І. – Арк.81.
23. Там само. – Арк.89.
24. Там само. – Арк.49.
25. Там само. – Арк.94.
26. Там само. – Ф.Р-1021. – Оп.І. – Спр.13. – Арк.5.
27. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917-1944 рр. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – С. 212.
28. Там само. – С. 220.
29. Реабілітовані історією. – С. 205.
30. Чунихин В.А. Невидимой армии добровольцы. – Николаев: КП “Миколаївська обласна друкарня”, 2001. – С. 64.
31. ДАМО. – Ф.Р-1037. – Оп.І. – Спр.І. – Арк.75.
32. Соломатін П. Як німці грабували музеї // Більшовицький шлях. – 1944. – 12 травня.
33. Бойчук С.В. Миколаївська обласна бібліотека ім. О. Гмирьова в роки ВВВ (1941-1945) рр. // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура: нові дослідження”. – Миколаїв, 1995. – С. 164-165.
34. ДАМО. – Ф.Р-3552. – Оп.І. – Спр.6. – Арк.1.
35. Богза Н.Ф. Миколаївська обласна бібліотека ім. О. Гмирьова. Історія і сьогодення // Історія бібліотеки: До 120-річчя. – Миколаїв, 2001. – С. 8-9.
36. Ташлай Л.Б., Злочевська М.О. Фашистський окупаційний режим на території Миколаївської області. Серпень 1941 – березень 1944 рр. // III Миколаївська краєзнавча конференція. “Історія. Етнографія. Культура: нові дослідження”. – Миколаїв, 2000. – С. 132.
37. Николаевщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). Сборник документов и материалов. – Одесса, 1964. – С. 19-20.